

Erken Eğitim Programına Katılan Gelişimsel Geriliği Olan Çocuklar ve Anne-Babalarının Etkileşim Davranışlarındaki Değişimin İncelenmesi

*Sevgi Kuçuker
Ankara Üniversitesi

Hatice Ceber Bakkaloğlu
Ankara Üniversitesi

Bulbin Sucuoğlu
Ankara Üniversitesi

Ozet

Bu çalışmada gelişimsel geriliği olan 0-3 yaş arasındaki çocuklara ve ailelerine yönelik bir erken eğitim programı soniasında anne-baba ve çocukların etkileşimsel davranışlarında farklılık olup olmadığı incelenmiştir. Çalışma grubunu, gelişimsel geriliği olan çocukları (N=40) ile anneleri (N=40) ve babaları (N=14) oluşturmuştur. Program, merkezde yapılan dört haftalık anne-baba eğitiminin ardından yedi ay süreyle ev ağırlıklı olarak yürütülmüştür. Program öncesi ve soniasında anne-baba çocuk etkileşimsel davranışları Ankara Üniversitesi, Özel Eğitim Biriminde, serbest oyun ortamında videoya kaydedilmiş ve Anne-Bebek Etkileşimi Gözlem Formu (ABEGF) ile değerlendirilmiştir. Sonuçları, erken eğitim programı soniasında annelerin etkileşim süresi ve öğretme davranışlarının sıklığında artışa ilgi ve uzak durma davranışlarının sıklığında azalma olduğunu, babaların çocuklarıyla etkileşim davranışlarında ise değişiklik olmadığını göstermiştir. Bebeklerin anneleriyle etkileşim başlatma, tepki verme ve etkileşim süresi davranışlarının sıklığında program soniasında artış gözlenirken, babalarıyla etkileşimsel davranışlarında herhangi bir farklılık bulunmamıştır. Çalışmanın sonuçları erken eğitim programlarının özellikleri ve sınırlılıkları çerçevesinde tartışılmıştır.

Anahtar Sozcukler. Anne-baba-bebek etkileşimi, erken eğitim programları, gelişimsel geriliği olan çocukları

Abstract

In this study whether the interactional behaviors of the parent-child dyads changed after the early intervention program designed for the young children with developmental delays and their families were investigated. A total of 40 mothers, 14 fathers and 40 children with developmental delays participated in the study. The intervention program was conducted at the Ankara University Special Education Center for a month and followed by home-based program for a seven-month period both with weekly intervals. The parent-child interactions were videotaped during a free play session at the center at pre- and post-intervention. The Mother-Infant Interaction Observation Form was used to assess parent-child interactions. Results indicated that the mothers' maintaining interaction and teaching behaviors increased and their concern and disengaging behaviors decreased at post-intervention. A significant change has not been found in fathers' interactional behaviors with their children. The frequencies of children's responses, initiation and maintenance of interaction with their mothers were also found to have increased. There were no differences in children's interactional behaviors with their fathers. Results are discussed in the context of the features and constraints of the early intervention programs.

Key Words. Parent-child interaction, early intervention programs, children with developmental delays

Çocuğun gelişiminde, içinde yaşadığı çevrenin ve erken yıllardaki yaşantıların önemi sıklıkla vurgulanmakta, bu dönemde anne-baba ya da bakıcı kişi ile bebek arasındaki etkileşim sürecinin, çocuğun gelişimi ve gelecekteki yeterliği ile önemli ölçüde ilişkili olduğu belirtilmektedir (Akt Cohen ve Beckwith, 1979) Bebeğin gelişiminde anne/baba-bebek etkileşiminin rolünü inceleyen çalışmalar, çocuğun bilişsel (Mahoney, Finger ve Powell, 1985, Slater, 1986), dil (Buckhalt, Rutherford ve Goldberg, 1978, Slater, 1986) ve psikososyal gelişiminde (Eheart, 1982, Levy-Shiff, 1986), erken dönemdeki anne-bebek etkileşim sürecinin önemli etkenlerden biri olduğunu göstermektedir

1970'lı yıllara gelinceye kadar temel olarak annenin / yetişkinin davranışlarının bebeği etkilediği, etkileşimde yönlendirici ve değiştirici ajan olarak annenin rolü olduğu kabul edilmiş, bebeğin etkileşimdeki rolünü değerlendirmeye pek ilgi gösterilmemiştir (Falender ve Heber, 1975, Bromwich, 1976) 1970'lı yıllardan itibaren anne/baba-bebek etkileşimini inceleyen çalışmalarda etkileşimin karşılıklı bir süreç olduğu, bebeğin ve yetişkinin özelliklerinin etkileşime katkıda bulunduğu, etkileşim sürecinde bebek ve yetişkin davranışlarının birbirlerini etkilediği kabul edilmeye başlanmıştır (Akt Peterson, 1987) Anne/baba-bebek etkileşimine ilişkin veriler farklı özelliklere sahip anne/baba bebek ikililerinden toplanmış, bebeğin gelişimsel özellikleri ve buyume hızının etkileşimsel davranışlar üzerinde etkili bir değişken olduğu belirtilmiştir (Barrera ve Vella, 1987) Gerek araştırmacılar gerekse uygulamacılar bebeğin bakıcısı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğuna işaret etmekte, tepki vermeyen ya da tepkileri yordanamayan bebeklerin uygun gelişim için önemli olan çevresel uyarıcılardan yoksun kalma riski taşıdıkları ileri sürülmektedir (Seitz ve Provence, 1992)

Anne/baba bebek etkileşimini etkileyen temel değişkenlerden birinin, bebekte gelişimsel gerilik/engel durumu olduğu ve bu durumun etkileşim sürecinde anne/baba davranışları üzerinde belirleyici rol oynadığı kabul edilmektedir (Barrera ve Vella, 1987). Gelişimsel geriliği olan bebeklerin gelişim

ozellikleri etkileşimi olumsuz yönde etkileyebilmekte, anne/baba ve diğer yetişkinler için önemli olan bebek davranışları, bu bebeklerde nitelik ve nicelik açısından farklılıklar gösterebilmektedir Bu bebekler, normal gelişim gösteren bebeklere göre göz kontağı kurma, yetişkine bakma, gulumseme davranışlarını daha az sergileyebilmekte, yetişkin tarafından kucaklanmaya daha az tepki verebilmekte, kolayca rahatsız olabilmekte ve ağlama sıklıklarını ve süreleri yaşlılarından daha fazla olabilmektedir (Akt Peterson, 1987) Bu çocukların sosyal etkileşimleri başlatma sürdürme ve yetişkine ödüllendirici geribildirim verme davranışlarını daha az gösterdikleri normal gelişim gösteren yaşlılarına göre daha az ve net olmayan/tutarsız etkileşim sinyalleri verdikleri, sozel olmayan etkileşimlerinin ve ortak dikkatlerinin sınırlı olduğu belirtilmektedir (Cunningham Reuler Blackwell ve Deck, 1981 Levy Shiff, 1986)

Bebekte gelişimsel geriliğin olması, çoğunlukla anne-babaların duygusal durumlarında farklılığa yol açmakta uzuntu, kızgınlık suçluluk utanma, red ve benzeri duyguların yanı sıra anne-babalık becerilerine ilişkin yetersizlik duyguları da bebekleriyle etkileşimlerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir Gelişimsel geriliği olan bebeklerin anneleri, etkileşim sürecinde bebekleriyle fiziksel temas, etkileşim başlatma tepki verme, duygularını ifade etme gibi davranışları normal gelişim gösteren bebeklerin annelerine göre daha az, yönlendirici ve kontrol edici davranışları ise daha fazla sergileyebilmektedirler (Eheart 1982, Levy Shiff, 1986) Normal çocuğa sahip annelerin, çocuklarının başlattığı/yönlendirdiği etkinliklere daha fazla katıldıkları ve sürdürdükleri, buna karşın Down Sendromlu çocukların annelerinin ise kendilerinin yönlendirdikleri etkinliklere daha fazla katıldıkları (Akt Cardoso-Martins ve Mervis, 1985), çocuklarıyla etkileşimde yardım etme, yönlendirme ve öğretme rolünü daha fazla üstlenebildikleri görülmektedir (Stoneman, Brody ve Abbott, 1983) Ülkemizde gelişimsel geriliği olan bebeklerle annelerinin etkileşimsel davranışlarını, takvim yaşına göre eşleştirilmiş normal gelişim gösteren yaşlılarıyla karşılaştırarak inceleyen çalışma-

larda da yukarıda belirtilen bulgulara benzer sonuçlar elde edilmiştir (Ceber, 1998, Sucuoğlu, 2001)

Bebeğin en iyi şekilde gelişebilmesinin on koşulu olarak, anne / baba bebek arasında karşılıklı doyum veren bir ilişkinin kurulmasının önemi vurgulanmakta, bu tarz bir ilişkinin, annenin bebeğine karşı duyarlı bir gözlemci olmasını, bebekten gelen ve bebeğin gereksinimlerine işaret eden davranışsal ipuçlarını doğru değerlendirmesini ve uygun biçimde tepki vermesini içerdiği belirtilmektedir (Bronwich, 1976). Çocuğun durumuna duyarlı olmayı, tepki vermeyi, annenin zevk almasını ve uygun öğretim davranışlarını içeren çocuk-yönelimli bir etkileşim tarzının, hem normal hem de engelli çocukların olumlu gelişimleriyle ilişkili bulunduğu, buna karşın annenin kontrol edici (etkileşimde baskın, kısıtlayıcı, zorlayıcı ve yönlendirici), aşırı uyarıcı ve çocuğun gereksinimlerine duyarlı davranışlarının ise, çocuğun düşük işlevsellik düzeyi ile ilişkili olduğu belirtilmektedir (Mahoney ve Aik, 1985)

Engelli çocuğa sahip anne babaların etkileşimsel davranışlarındaki bu farklılıklar bir yandan anne-babanın engelin yarattığı güçlüklerle yönelik uyum tepkisini yansıttığı biçiminde yorumlanırken (Akt Levy-Shiff, 1986), diğer taraftan bu farklılıkların çeşitli faktörlerin etkileşimlerinin sonucu olarak ortaya çıkabileceği belirtilmektedir. Down Sendromlu çocukların daha pasif olmaları nedeniyle etkileşimi başlatmayı anneye bırakabildikleri (Buckhalt ve ark, 1978), çocuğun pasifliğinin, zihinsel ve sosyal beceri yetersizliğinin ise annede, çocuğun daha fazla yönlendirilme gereksiniminde olduğu düşüncesine yol açabileceği ve yönlendirici davranışlarını teşvik edebileceği ileri sürülmektedir (Akt Cardoso Martins ve Mervis, 1985)

Marfo (1990), zihinsel engelle ilgili alanyazında, engelli çocuğun etkileşimde pasif ve tepki vermeme eğilimindeyken, annenin aşırı biçimde kontrol edici ve yönlendirici olma eğiliminde olduğunu gösteren çalışma sonuçlarının, giderek artan bir biçimde anne-baba-bebek etkileşimine odaklanan ve annenin yönlendiriciliğini azaltmayı hedef alan erken müdahale/egitim programlarına zemin oluştur-

duğunu belirtmiştir. Marfo kuramsal ve ampirik çalışmalar ışığında, çocuklarıyla etkileşimde anne babaların yönlendiriciliği ve kontrol ediciliği olgusunu incelemiştir. Yazar, bu kavramlara ilişkin olumsuz değerlendirmelerin çoğu zaman, kuramsal ve yontemsel açıdan yeterli olmayan bu davranışları anne/ babanın diğer etkileşimsel davranışlarından soyutlayarak, nedensel ilişkilerden çok, bağıntısal ilişkiyi ortaya çıkarmaya yönelik ve tüm engelli çocuk annelerini homojen bir grup olarak ele alan inceleme yaklaşımlarına dayalı olduğunu ileri sürmüştür. Bell'in kontrol kuramı açısından, engelli çocuk anne babalarında daha fazla gözlenen yönlendirici / kontrol edici etkileşim tarzının, çocuğun davranışının beklenen standardın altında algılandığı durumlarda çocuğun davranışını uyarıma işlevi gördüğü ve bu anlamda uyumsal bir davranış tarzı olduğu ileri sürülmektedir (Akt Marfo 1990). Dolayısıyla bu etkileşim tarzının, düşük işlevsellikçe sahip çocukları, daha ileri gelişimsel işlevsellik düzeyine ulaşmak için gereksinim duydukları yaşamı türleri ne katmada uygun bir strateji olabileceği belirtilmektedir (Maurer ve Sherrod, 1987)

Gelişimsel geriliği olan ya da risk grubunda bulunan çocukların gelişimini desteklemek üzere düzenlenen erken müdahale/egitim programlarında önceleri çocuk-odaklı bir yaklaşımın izlendiği görülmektedir. Sonraki yıllarda ise Bronfenbronner'in gelişen birey ve çevresi arasındaki etkileşimleri ve uyumu vurgulayan ekolojik yaklaşımı ve aile içersindeki etkileşimlerin karşılıklı ve geçişli doğasını vurgulayan Minuchin'in aile sistemleri yaklaşımını (Akt Vincent, Salisbury, Strain, McCormick ve Tessier, 1992) içeren bir bakış açısıyla, erken müdahale programlarında anne baba katılımına ve ailenin bir bütün olarak ele alınmasına yönelik aile-odaklı bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Günümüzde çocuğun gelişimini desteklemede, anne babaların da surece aktif katılımlarının, bilgi ve becerilerinin geliştirilmesinin önemi kabul edilmekte ve pek çok erken eğitim programında anne babaların çocuğun sağlığı ve gelişimi konusunda bilgilendirilmesi ve öğretme becerilerini kazanmaları temel alınmaktadır. Çocuk ve anne babayla birlikte çalışılan

bu tür programlarda anne-babaların öğretme ve etkileşim becerilerinin gelişmesinin bir sonucu olarak çocuğun gelişiminde olumlu yönde değişiklikler ve anne-babayla sosyal etkileşimlerinde artma olduğuna ilişkin bulgular belirtilmektedir (Akt Seitz ve Provence, 1992, Richter-Kanık, 1998)

Çocuğun gelişimini desteklemek üzere anne babalara bilgi ve beceri kazandıran, daha didaktik ve öğretimsel etkileşimlere odaklı programlara karşın, son yıllarda erken eğitim programlarının erken çocukluk dönemindeki anne baba-bebek etkileşiminin gelişimdeki rolünün vurgulanmasına dayalı olarak, bu etkileşimlerin olumlu yönde geliştirilmesine odaklandığı görülmektedir. Bu tür programlarda anne babaların çocuklarının gelişimsel özelliklerini anlayabilmeleri, zayıf ya da farklı olan etkileşim sinyallerini fark edebilmeleri ve çocuğun gelişimini destekleyici etkileşim tarzlarını geliştirebilmeleri amaçlanmakta, anne babalara etkileşimde sıra alma becerileri (çocuğun hareket etmesini bekleme, davranışını taklit etme, vb.) ve çocuğun özelliklerine uygun etkileşimsel davranışlar (annenin davranış tarzını çocuğun özelliklerine, varolan becerilerine ve ilgilerine uyarlaması) kazandırılmaya çalışılmaktadır. Etkileşim odaklı programların, çocuğun gelişimine ve anne-baba-bebek etkileşimine olumlu etkilerini gösteren araştırma bulgularına dayanarak (Mahoney ve Powell 1988, Rosenberg ve Robinson, 1985, Seifer, Clark ve Sameroff, 1991), çocukların doğrudan uzmanlardan eğitim almaları gerekmediği, anne-babaların çocuklarıyla etkileşimlerinde daha uygun tepkide bulunmalarına yardım edilerek, çocuğun gelişiminin etkili biçimde desteklenebileceği (Mahoney ve Powell, 1988) belirtilmiş, anne babalara yönlendirici öğretimsel stratejileri kazandırmaya odaklanan müdahalelere gerek olmadığı ileri sürülmüştür (Mahoney ve ark 1985). Buna karşın doğrudan anne baba bebek etkileşimini geliştirmeye odaklanmayan, yönlendirici öğretimsel stratejileri temel alan programlarda da, anne babaların etkileşim davranışlarında olumlu yönde değişiklikler olabildiği ve anne-babaların etkileşim tarzının, çocuğun programda elde ettiği gelişimsel sonuçlardaki katkısının, programın kendisinin yarat-

tığı etkiden daha fazla olabildiği belirtilmiştir (Mahoney, Boyce, Fewell, Spiker ve Wheeden 1998)

Küçük Adımlar Erken Eğitim Programı (KAEEP), gelişimsel geriliği olan 0-4 yaş grubu çocukların gelişimini desteklemek amacıyla anne babaları bilgilendirmeyi ve öğretme becerilerini kazandırmayı hedefleyen bir erken eğitim programıdır. 1996 yılından beri Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Özel Eğitim Birimi'nde yürütülen programda her yıl yaklaşık olarak 20-25 gelişimsel geriliği olan çocuk ve ailesi için gerekli olan erken eğitim hizmetleri verilmekte ve çocuklarının gelişimini desteklemeleri için anne babalara rehberlik yapılmaktadır (Kobal, 2001). KAEEP'nin çocukların gelişimi (Sucuoğlu, Kuçuker ve Kobal, 1997), anne-babaların gereksinimleri (Sucuoğlu, 2001) stres ve depresyon düzeyleri (Kuçuker, 2001) üzerindeki etkileri ile anne-babaların programa ilişkin deneyimleri değerlendirilmiştir (Sucuoğlu ve Çeber 2001). Ancak ülkemizde yapılandırılmış ilk erken eğitim programı olarak kabul edilen KAEEP'na katılan anne-baba ve çocukların etkileşimsel davranışlarında, program sonrasında bir farklılık olup olmadığı henüz incelenmemiştir. Bu programa katılan anne-baba ve çocukların etkileşimsel davranışlarına ilişkin elde edilecek bulguların öncelikle, KAEEP'nda yapılacak değişikliklere ve daha sonra geliştirilecek erken eğitim programlarına yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan çocuklarının gelişimini desteklemek üzere anne-babalara öğretimsel stratejileri kazandırmaya yönelik bu tür programlara katılmanın sonunda, anne babaların kontrol edici etkileşimsel davranışlarında artma olup olmayacağına ilişkin bilgi vermesi de beklenmektedir. Dolayısıyla çalışmanın sonuçlarının, doğrudan anne-baba-bebek etkileşimini geliştirmeye odaklanmayan bir erken eğitim programına katılmanın sonucunda, anne-baba ve bebeğin etkileşimsel davranışlarında ne gibi farklılıklar ortaya çıkabileceğini göstermesi açısından hem kuramsal hem de uygulamalı çalışmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada gelişimsel geriliği olan çocukların gelişimini desteklemek üzere anne-babalara öğretme becerilerini kazandırmayı hedefleyen KA-

EEP'na katılmanın, anne-baba ve çocukların etkileşimsel davranışlarında farklılık yaratıp yaratmaya çağının belirlenmesi amaçlanmaktadır

YÖNTEM

Çalışma Grubu

Bu çalışma, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Biriminde uygulanan KAEEP na, 1997 ve 1998 öğretim yıllarında katılan 40 çocuk (16'sı kız, 24'u erkek) ile bu çocukların anneleri (n=40) ve babalarıyla (n=14) yürütülmüştür. Çocukların yaşları 3-36 ay (x=17.5) arasında olup, hastanelerden alınan tıbbi kayıtlarında Down Sendromu, serebral palsy ya da nedeni bilinmeyen gelişimsel gerilik tanısı aldıkları görülmektedir. Çalışmaya katılan annelerin yaşları 19-42 yıl (x=29.4), babaların yaşları ise 23-45 yıl (x=33.5) arasındadır. Anne ve babaların eğitim süresi 5-15 yıl arasında olup, ortalama eğitim süresi anneler için 9.6 yıl, babalar için ise 10.6 yıldır. Annelerin sadece %27.5'i çalışmaktadır. Çalışmaya katılan ailelerin çoğunluğu alt ve orta gelir düzeyindeki ailelerdir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada bebeklerin ve anne-babaların demografik özelliklerine ilişkin bilgileri elde etmek üzere Bilgi Formu ile anne-baba-bebeklerin etkileşimsel davranışlarının sıklığını belirlemek amacıyla Ceber (1998) tarafından geliştirilen Anne-Bebek Etkileşimi Gözlem Formu (ABEGF) kullanılmıştır. ABEGF'nun Anne ve Bebek Formları bulunmaktadır. Bebek Formunda etkileşim başlatma, tepki verme, etkileşim sürdürme, etkileşimli oyun oynama, uzak durma, bağımlılık ve istenmedik davranışlar' boyutlarında 11 davranış yer almaktadır. Anne Formu'nda ise 'etkileşim başlatma, tepki verme, etkileşim sürdürme, etkileşimli oyun oynama, öğretme, duygularını ifade etme, kontrol etme, ısrar etme ve uzak durma' boyutlarında 18 davranış yer almaktadır. Ceber (1998), ABEGF'nun geliştirilmesi sürecinde, aracın kapsam geçerliğini belirlemek amacıyla alanda çalışan dokuz uzmanın görüşlerine başvurmuş, uzmanlardan araçta yer alan maddeleri kapsam, anlaşılabilirlik ve ifade açısından beşli de-

recelendirmeyle (1 Zayıf, 5 İyi) değerlendirmele-ri istenmiştir. Anne ve Bebek Formlarında yer alan her etkileşimsel davranış için uzmanların verdikleri puanların ortalamaları, standart sapmaları ve değişim katsayıları hesaplanmıştır. Ortalaması 4.25'ten büyük, standart sapması 1.00'den küçük ve değişim katsayısı %25'ten küçük olan etkileşimsel davranışlar formda yer almıştır. Değişim katsayısının %25'ten küçük olmasının, uzmanların görüşlerinin/puanlarının homojen olduğunu gösterdiği belirtilmiştir (Akt. Ceber, 1998). ABEGF'nun güvenilirlik çalışmasında (Ceber, 1998) ise, 30 bebek ve 30 an-neden oluşan bir grup üzerinde Anne ve Bebek Formlarında yer alan her etkileşimsel davranış için gözlemler arası tutarlılık (aynı kişi tarafından 15 gün arayla yapılan) yuzdeleri hesaplanmıştır. Tutarlılık yuzdesi ortalamalarının Anne Formu'ndaki davranışlar için 86.1 - 98.8 arasında, Bebek Formu'ndaki davranışlar için ise 75.0 - 94.8 arasında olduğu bulunmuştur.

Ceber'in çalışmasında aracın geliştirilmesi sürecinde, ilgili alanyazında belirli gruplar altında ele alınan etkileşimsel davranışların gözden kaçırılması amacıyla, gözlem formu tüm etkileşimsel davranışları kapsayacak şekilde, ayrıntılı olarak hazırlanmıştır. Bu form ile engelli olan ve olmayan çocuk-anne ikililerinin etkileşimsel davranışlarına ilişkin daha ayrıntılı bilgi toplanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada ise, erken eğitim programı sonucunda anne-baba-bebeklerin etkileşim davranışlarında farklılık olup olmadığı incelenmiştir. Gözlem formlarında yer alan her bir etkileşimsel davranış yerine, daha yorumlanabilir sonuçlar elde edebilmek üzere, alanyazında genel olarak etkileşimsel davranışları inceleyen çalışmalara paralel olarak belirli kategoriler altında yer alan etkileşimsel davranışlarda değişme olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece, ABEGF Anne Formu'nda yer alan 18 etkileşimsel davranış 7 kategori, Bebek Formu'ndaki 11 etkileşimsel davranış ise 6 kategori altında yeniden gruplandırılarak kullanılmıştır. ABEGF'nin Bebek ve Anne Formlarının orijinal ve yeniden gruplandırılmış biçimi Tablo 1'de sunulmuştur.

Orijinal Anne Formu	Formun Yeniden Gruplandırılması
<p>A) Etkileşim başlatma</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel etkileşim başlatma Sozel olmayan etkileşim başlatma <p>B) Tepki verme</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel tepki verme Sozel olmayan tepki verme Tepki vermeme <p>C) Etkileşim sürdürme</p> <p>D) Etkileşimli oyun oynama</p> <p>E) Öğretme</p> <ol style="list-style-type: none"> Model olma Adlandırma Odullendirme Yardım etme Uygun oyuncak seçme <p>F) Duygularını ifade etme</p> <ol style="list-style-type: none"> İlgi Olumlu duygu Gereksinim karşılama <p>G) Kontrol etme</p> <p>H) Israr etme</p> <p>I) Uzak durma</p>	<p>A) Etkileşim başlatma</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel etkileşim başlatma Sozel olmayan etkileşim başlatma <p>B) Tepki verme</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel tepki verme Sozel olmayan tepki verme <p>C) Etkileşim sürdürme</p> <ol style="list-style-type: none"> Etkileşim sürdürme Etkileşimli oyun oynama <p>D) Öğretme</p> <ol style="list-style-type: none"> Model olma Adlandırma Odullendirme Yardım etme Uygun oyuncak seçme <p>E) İlgi</p> <ol style="list-style-type: none"> İlgi Olumlu duygu Gereksinim karşılama <p>F) Kontrol etme</p> <ol style="list-style-type: none"> Kontrol etme Israr etme <p>G) Uzak durma</p> <ol style="list-style-type: none"> Uzak durma Tepki vermeme
Orijinal Bebek Formu	Formun Yeniden Gruplandırılması
<p>A) Etkileşim başlatma</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel etkileşim başlatma Sozel olmayan etkileşim başlatma <p>B) Tepki verme</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel tepki verme Sozel olmayan tepki verme Olumsuz tepki Tepki vermeme <p>C) Etkileşim sürdürme</p> <p>D) Etkileşimli oyun oynama</p> <p>E) Uzak durma</p> <p>F) Bağımlılık</p> <p>G) İstenmedik davranışlar</p>	<p>A) Etkileşim başlatma</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel etkileşim başlatma Sozel olmayan etkileşim başlatma <p>B) Tepki verme</p> <ol style="list-style-type: none"> Sesli/sozel tepki verme Sozel olmayan tepki verme <p>C) Etkileşim sürdürme</p> <ol style="list-style-type: none"> Etkileşim sürdürme Etkileşimli oyun oynama <p>D) Olumsuz tepki</p> <ol style="list-style-type: none"> Olumsuz tepki İstenmedik davranışlar <p>E) Uzak durma</p> <ol style="list-style-type: none"> Uzak durma Tepki vermeme <p>F) Bağımlılık</p>

Tablo 1: ABEFG Anne ve Bebek Formlarının Orijinal ve Yeniden Gruplandırılmış Bıçimleri

İşlem

KAEEP'nin Yürütülmesi KAEEP Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Birimi'nde dört haftalık anne baba eğitimi ve bunu izleyen yedi aylık dönemde eve dayalı çalışmalarla yürütülmüştür. Programın yürütülmesine ilişkin ayrıntılı bilgiler diğer çalışmalarda açıklanmıştır (bkz Kobal, 2001)

Anne/Baba-Bebek Etkileşim Davranışlarına İlişkin Verilerin Toplanması KAEEP öncesi ve sonrasında çalışma grubunda yer alan her anne-bebek ve baba-bebek çiftinin etkileşimleri, Özel Eğitim Birimi'nde standart oyuncakların yer aldığı gözlem odasında, serbest oyun oturumunda videoya kaydedilmiştir. Kayıttan önce anne-babalara "Lütfen çocuğunuzla evinizdeymiş gibi bu oyuncaklarla oynayın" önergesi verilmiş ve 10 dakika süreyle anne-bebek ve baba-bebek etkileşimleri ayrı ayrı kaydedilmiştir. Daha sonra bu kayıtların ilk 5 dakikalık kısmı anne / baba ve bebeğin ortama uyum sağlaması için belirli bir sürenin geçmesi gerektiği düşüncesinden hareketle çözümlene dışı bırakılmış ve ikinci 5 dakikalık kısımlar değerlendirilmeye alınmış ve formlarda yer alan etkileşimsel davranışların sıklığı olay kaydı tekniği (her etkileşimsel davranışın gözlem süresince kaç kez meydana geldiği) kullanılarak ABEGF'na kaydedilmiştir. Video kayıtlarının çözümlenmesi iki bağımsız gözlemci tarafından yapılmıştır.

Her iki gözlemci çalışma grubu dışındaki 5 anne-bebek baba-bebek çiftinin video kayıtları üzerinde tutarlılık yüzdesi %85 oluncaya kadar çalışmışlar daha sonra çalışma grubunda yer alan anne-bebek baba-bebek ikililerinin video kayıtlarını çözümlenmişlerdir.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada ABEGF'nun Bebek ve Anne Formlarında yer alan etkileşimsel davranışlar yeni den gruplandırılmış ve analizler bu gruplandırmalar üzerinden yapılmıştır. Anne-bebek ve baba-bebek ikililerinin video kayıtlarının çözümlenmesinden elde edilen puanların parametrik testlerin dağılımı normal olduğu varsayımını karşılamadığı görüldüğünden, verilerin analizinde grup içi değişimleri belirlemek için Wilcoxon Uyumlu Çiftler İşaretili Mertebeler Testi uygulanmıştır.

BULGULAR

KAEEP sonrasında anne baba ve bebeklerin etkileşimsel davranışlarında bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla, ABEGF kullanılarak elde edilen veriler Wilcoxon Uyumlu Çiftler İşaretili Mertebeler Testi ile analiz edilmiştir. Tablo 2'de anne ve babaların bebekleriyle, Tablo 3'de ise bebeklerin anne ve babalarıyla etkileşimsel davranışlarına ilişkin yapılan analiz sonuçları yer almaktadır.

ETKİLEŞİMSEL DAVRANIŞLAR	ANNE-BEBEK (n=40)				BABA-BEBEK (n=14)			
	On Sıra Ort.	Son Sıra Ort.	z	p	On Sıra Ort.	Son Sıra Ort.	z	p
Etkileşim başlatma	20 33	19 71	34	738	4 75	9 56	-1 51	132
Tepki verme	15 88	22 43	-1 46	145	8 83	6 45	-1 33	184
Etkileşim sürdürme	10 50	20 25	-2 96	003	6 50	6 50	- 52	604
Oğretme	14 38	22 03	-3 97	000	4 36	10 64	-1 38	167
İlgi	18 00	11 80	2 56	010	8 00	4 40	-1 34	180
Kontrol etme	10 06	11 58	1 23	220	3 00	4 17	-1 93	054
Uzak durma	20 65	19 09	-2 38	017	6 88	7 75	1 57	116

Tablo 2: Anne ve Babaların Anne Formundan Elde Edilen Öntest Sonuçları Üzerine Uygulanan Wilcoxon Uyumlu Çiftler İşaretili Mertebeler Testi Sonuçları

Tablo 2'de görüldüğü gibi annelerin **etkileşim sürdürme** ($z= 2.96, p= 0.03$) ve **öğretme** ($z= 3.97, p= 0.00$) davranışlarının sıklığında program sonrasında anlamlı derecede artış olduğu, ilgi ($z= 2.56, p= 0.10$) ve **uzak durma** ($z= 2.38, p= 0.17$) davranışlarının sıklığında ise anlamlı derecede azalma olduğu, buna karşın babaların etkileşimsel davranışlarının sıklığında program sonrasında anlamlı bir farklılık olmadığı bulunmuştur

nişlerinin sıklığında ise anlamlı derecede azalma olduğu, buna karşın babaların etkileşimsel davranışlarının sıklığında program sonrasında anlamlı bir farklılık olmadığı bulunmuştur

ETKİLEŞİMSEL DAVRANIŞLAR	BEBEK-ANNE (n=40)				BEBEK-BABA (n=14)			
	On Sıra Ort.	Son Sıra Ort.	z	p	On Sıra Ort.	Son Sıra Ort.	z	p
Etkileşim başlatma	16.71	20.79	2.47	0.14	5.88	6.81	-1.22	0.24
Tepki verme	13.83	21.85	-3.71	0.00	6.00	7.44	1.50	0.13
Etkileşim sürdürme	10.82	18.85	-2.53	0.11	6.00	6.00	-0.82	0.41
Olumsuz tepki	16.13	14.79	-0.53	0.59	7.20	6.88	0.67	0.50
Uzak durma	19.75	17.90	1.25	0.21	5.81	8.90	-0.07	0.94
Bağımlılık	00.00	00.00	0.00	0.99	0.00	0.00	0.00	0.99

Tablo 3 *Bebeklerin Bebek Formu'ndan Elde Edilen Önemli Sontest Verilerine Uygulanan Wilcoxon Uyumlu Çiftleri İşaretili Meiseler Testi Sonuçları*

Tablo 3'de görüldüğü gibi bebeklerin anneleriyle **etkileşim başlatma** ($z= 2.47, p= 0.14$), **tepki verme** ($z=-3.71, p= 0.00$) ve **etkileşim sürdürme** ($z= 2.53, p= 0.11$) davranışlarının sıklığında program sonrasında anlamlı derecede artış olduğu, buna karşın bebeklerin babalarıyla etkileşimsel davranışlarında anlamlı bir farklılık olmadığı bulunmuştur

TARTIŞMA

KAEEP, doğrudan anne/baba çocuk etkileşimini geliştirmeye yönelik stratejilere odaklanan bir program olmayıp, temelde anne-babalara öğretme becerilerini kazandırmaya yönelik olarak çocuğun gelişimini desteklemeyi amaçlayan bir programdır. Bu çalışmada, KAEEP'na katılmanın sonunda, anne/baba çocukların etkileşimsel davranışlarında bir farklılık olup olmadığı incelenmiştir

Araştırmanın bulgularına genel olarak bakıldığında, program sonrasında annelerin bebekleriyle **etkileşim sürdürme** ve **öğretme** davranışlarının

sıklığında artma, **ilgi** ve **uzak durma** davranışlarının sıklığında ise azalma gözlenirken, bebeklerin anneleriyle **etkileşim başlatma**, **tepki verme** ve **etkileşim sürdürme** davranışlarının sıklığında anlamlı düzeyde artma olduğu görülmektedir. Buna karşın babalarla bebeklerin birbirleriyle etkileşimsel davranışlarında program sonrasında anlamlı düzeyde farklılık bulunmamıştır

Program sonrasında annelerin etkileşimsel davranışları incelendiğinde 'model olma, adlandırma, odullendirme, yardım etme, uygun oyuncak seçme' davranışlarından oluşan öğretme boyutundaki davranışlarının sıklığında anlamlı düzeyde artış olduğu görülmektedir. Annelere gerek anne baba eğitimi gerekse ev ziyaretleri süresince çocuklarına beceri öğretirken uygun oyuncak seçme, adlandırma, model olma, yardım etme ve odullendirme konularında rehberlik yapılmış, evc dayalı çalışmalarda uygun öğretme ve etkileşim davranışları açısından model

olunmuştur. Dolayısıyla, annelerin program sonrasında öğretim boyutundaki etkileşimsel davranışlarının sıklığında artış olması beklendiği bir durumdur. Farklı yaşlarda engelli çocuğu olan annelere yönelik hazırlanan eğitim programlarında da benzer sonuçlar elde edilmiş, annelerin çoğunun öğretim becerilerini kazandıkları görülmüştür (Richter-Kanık, 1998; Rosenberg ve Robinson, 1985, Sucuoğlu, Kanık ve Kuçuker, 1994). Diğer taraftan bu çalışmada yürütülen KAEEP sonrasında anne-babaların, çocuklarının birşey yapmasını sağlamaya yönelik ısrar edici davranışlarıyla, birşey yapmamasını sağlamaya yönelik zorlayıcı, kontrol edici davranışlarının sıklığında artma görülmemiştir. Bu durum, öğretimsel becerileri geliştirmeye odaklı bir programa katılmanın sonunda, anne-babaların çocuğun davranışlarını sınırlayıcı / kontrol edici etkileşimsel davranışlarında artma olmadığına ilişkin bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Richter-Kanık (1998) tarafından yapılan bir çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir. Etkileşimde annenin aşırı yönlendirici ve baskın olmasının, çocuğun gelişimiyle ve davranışlarıyla olumsuz yönde ilişkili olduğu (Mahoney ve ark., 1985) belirtilirken, bu çalışmada program sonrasında çocukların olumsuz tepkilerinde artma olmaması da annelerin çocuğu sınırlayıcı biçimdeki kontrol edici davranışlarında artış olmamasıyla tutarlı bir bulgu olarak düşünülebilir.

Program sonrasında annelerin etkileşim sürdürme ve bunun yanı sıra bebeklerin etkileşim başlatma, tepki verme ve etkileşim sürdürme davranışlarının sıklığında anlamlı derecede artış olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar birlikte yorumlanabilir. Bir yandan annelerin çocuklarının özelliklerini, gereksinimlerini daha iyi tanımaları ve çocuklarına uygun öğretim/yönlendirme ilkelerine göre davranışları nedeniyle, diğer yandan çocukların annelerinden gelen uygun etkileşim başlatma davranışları sonucunda daha fazla etkileşime girmeleri nedeniyle bu boyutlarda anne-bebek davranışlarında artış olduğu düşünülebilir. Diğer bir deyişle, annelerin uygun öğretimsel etkileşim davranışlarını kazanmaları, çocukların istendik tepkileri göstermelerine, etkile-

şimde daha aktif ve tepki verir hale gelmelerine yardımcı olmuş olabilir. Richter-Kanık (1998) tarafından yapılan bir çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir.

KAEEP'nin çocukların gelişimi üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmaların ortak bulgusu, bu programın çocukların gelişimi üzerinde olumlu etkisi olduğu ve ağır derecede gelişimsel geriliği olan çocukların bile programdan yararlandıkları doğrultusundadır (Sucuoğlu ve ark., 1997, Sucuoğlu, Cebber, Ozenmiş ve Kaygusuz, 2001). Yürütülen bu çalışmada çocukların temel etkileşimsel davranışlarında anlamlı farklılıkların ortaya çıkmasında, çocukların program süresince elde ettikleri gelişimsel kazançların olası etkileri de söz konusu olabilir.

Annelerin program sonrasında ilgi ve uzak durma boyutundaki davranışlarında ise azalma gözlenmiştir. Bu iki sonuç da birlikte yorumlanabilir. Bu çalışmada ilgi boyutu, genel olarak bebeğin davranışlarını izleme, onaylama, bebeğe ilgi gösterme, etkinlik dışı çocuğa olumlu duyguları ifade etme vb. davranışları içermektedir. Uzak durma boyutu ise, bebeğin etkileşim davranışlarına tepki vermemesi, bebeğin uzağında durma, oyununa katılmama vb. davranışları içermektedir. Annelerin program öncesinde çocuklarıyla etkileşimde, onların gelişimini destekleyici, istendik ilgi davranışlarını göstermek yerine daha çok rastgele biçimde ilgilenmeleri, program sonrasında ise odullandırma, yardım etme, adlandırma, model olma gibi öğrendikleri beceriler doğrultusunda çocuklarıyla daha istendik / uygun biçimde ilgilenmeleri, çocuğun oyununa katılmalarını, annelerin ilgi ve uzak durma boyutundaki davranışlarının sıklığında görülen azalmayla ilişkili olabilir.

Program sonrasında babaların ve bebeklerin etkileşimsel davranışlarında anlamlı farklılıkların olmaması, beklendiği bir sonuç olarak düşünülebilir. Çünkü eiken eğitim programı sürecindeki çalışmalar her ne kadar anne ve babanın birlikte katılımına yönelik olarak planlanmış ise de, programı temelde anneler yürütmüşlerdir. Programa katılan ve işbirli-

ği yapan babalar ise genellikle "izleyici" rol oynamışlardır. Bu nedenle babaların çalışmalar sırasında bebekleriyle etkileşime girmemeleri ya da çok sınırlı olarak girmeleri, dolayısıyla geribildirim alamamaları, bebekleriyle olan etkileşimsel davranışlarında farklılık olmamasını açıklayıcı temel bir etmen olabilir. Babanın çocuk için, anneye hem benzer hem de ondan farklı yaşantılar sağlayarak, önemli bir bağlanma objesi olarak merkezi bir role sahip olduğu ileri sürülmekte, engelli çocuğu olan aileler için, çocukla kurduğu doğrudan etkileşimler ve anneyi destekleyici çabaları yoluyla babaların katılımının oldukça önemli görüldüğü belirtilmektedir (Akt. Levy-Shiff, 1986). Erken müdahale programlarında babaların daha destekleyici ve aktif katılmalarını sağlamaya yönelik çabaların, anne-baba-bebek etkileşimlerinde olumlu yönde gelişmeye yardımcı olması beklenebilir. Bunun yanı sıra diğer ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de babaların gelişimsel yetersizliği olan bebekleriyle etkileşimlerinde annelere göre farklılıklar olabileceği düşünülebilir. Engelli çocuğa sahip ailelerde baba-bebek etkileşimi konusundaki bilgilerin daha sınırlı olduğu, bu etkileşimlerin anne-bebek etkileşimlerinden daha farklı ve bir ölçüde daha az etkilenebildiği belirtilmektedir (Akt. Levy-Shiff, 1986). Dolayısıyla bu çalışmanın sonuçları annelerle babaların farklı etkileşim ortuntelerine sahip olduklarını düşündürmektedir. Eğer böyleyse, sadece anne-bebek etkileşimini temel alan ve annelerle bebeklerin davranışlarını gözleyerek geliştirilen ABEGF'nun, babaların etkileşimsel davranışlarını değerlendirmedeki geçerliğinin sorgulanabileceği ve bu konuya ilişkin çalışmaların yapılmasının yararlı olacağı söylenebilir.

Bu çalışmada yürütülen program öncesi ve sonrasında anne-baba-bebek etkileşimlerine ilişkin kayıtların Özel Eğitim Birimi'nde yapılması bu çalış-

manın bir sınırlılığı olarak görülebilir. Doğal ortam yerine merkezde yapılan gözlemler anne-baba ve bebeklerin rutin etkileşimlerini yeterince temsil edici olmayabilir. Oysa program öncesi ve sonrası doğal ev ortamında, anne/baba – bebek etkileşimlerine ilişkin olarak, tipik etkileşim durumlarında ve çeşitli oturumlarda yapılacak gözlemlerin daha geçerli ve genellenebilir sonuçlar verebileceği belirtilmektedir (Buckhalt ve ark., 1978).

Bu çalışmanın en önemli sınırlılıklarından birisi, pek çok erken eğitim programında olduğu gibi kontrol grubunun olmamasıdır. Olanaklar mevcut olduğu halde yardıma gereksinim duyan çocuklara ve ailelere hizmet verilmemesinin etik olmaması nedeniyle (Seitz, ve Provence, 1992), programa başvuran tüm aileler çalışmaya dahil edilmiştir. Kontrol grubunun olmaması, bu çalışmada program sonrasında anne-bebek etkileşimlerinde ortaya çıkan farklılıkların, doğrudan programın etkisine bağlanmasını engellemektedir. Olanaklı olduğunda kontrol gruplu çalışmalarla, bu çalışmada elde edilen bulguların sınanması önemli görülmektedir.

Sonuç olarak, çocukların gelişimini desteklemeyi temel alan erken eğitim programı sonrasında, annelerin öğretme becerileri ve bazı etkileşimsel davranışları ile bebeklerin temel etkileşimsel davranışlarında olumlu yönde değişim olduğu söylenebilir. Ancak bebeklerin gelişimini destekleyebilecek anne/baba-bebek etkileşim tarzını geliştirici etkileşim odaklı programların hazırlanması, bu tür programların amacına ulaşmasını kolaylaştıracaktır. Daha sonra yapılacak olan çalışmalarda, doğrudan etkileşime odaklanan programların hazırlanması ve bu programların bebeklerin gelişimi üzerindeki etkisinin incelenmesi önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Barrera M E & Vella D M (1987) Disabled and nondisabled infants interactions with their mothers. *The American Journal of Occupational Therapy* 41(3) 168 172
- Bromwich R M (1976) Focus on maternal behavior in infant intervention. *American Journal of Orthopsychiatry* 46(3) 439 446
- Buckhalt J A Rutherford R B & Goldberg K E (1978) Verbal and nonverbal interaction of mothers with their Down's Syndrome and nonretarded infants. *American Journal of Mental Deficiency* 82(4) 337 343
- Cardoso Martins C & Mervis C B (1985) Maternal speech to prelinguistic children with Down Syndrome. *American Journal of Mental Deficiency* 89(5) 451 458
- Ceber H (1998) Normal ve zihinsel engelli bebeklerde anne bebek etkileşiminin karşılaştırılması olarak incelenmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi Ankara Üniversitesi Ankara
- Cohen S E & Beckwith L (1979) Preterm infant interaction with the caregiver in the first year of life and competence at age two. *Child Development* 50 767 776
- Cunningham C E Reuler E Blackwell J & Deck J (1981) Behavioral and linguistic developments in the interactions of normal and retarded children with their mothers. *Child Development* 52 62 70
- Eheart B K (1982) Mother child interactions with nonretarded and retarded preschoolers. *American Journal of Mental Deficiency* 87 20 25
- Falender C A & Heber R (1975) Mother child interaction and participation in a longitudinal intervention program. *Developmental Psychology* 11(6) 830 836
- Kobal G (2001) Kuçuk adımlar erken eğitim projesi. *Kuçuk Adımlar Fikri Eğitim Programı* İstanbul Zihinsel Engellilere Destek Derneği Yayını
- Kuşçuker S (2001) Erken eğitimin gelişim geriliği olan çocukların anne babalarının stres ve depresyon düzeyleri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Uluslararası Özel Eğitim Konferansı 2001 Etkileşim ve İşbirliği nde sunulmuş bildiri* Antalya
- Levy Shuf R (1986) Mother father child interactions in families with a mentally retarded young child. *American Journal of Mental Deficiency* 91(2) 141 149
- Mahoney G Finger I & Powell A (1985) Relationship of maternal behavior style to the development of organically impaired mentally retarded infants. *American Journal of Mental Deficiency* 90(3) 296 302
- Mahoney G & Powell A (1988) Modifying parent child interaction Enhancing the development of handicapped children. *The Journal of Special Education* 22(1) 82 96
- Mahoney G, Boyce G Fewell R R Spiker D & Wheeden C A (1998) The relationship of parent child interaction to the effectiveness of early intervention services for at risk children and children with disabilities. *Topics in Early Childhood Special Education* 18(1) 5 17
- Marfo K (1990) Maternal directiveness in interactions with mentally handicapped children. An analytical commentary. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 37(3) 259 280
- Maurer H & Sherrod K B (1987) Context of directiveness given to young children with Down Syndrome and nonretarded children. Development over two years. *American Journal of Mental Deficiency* 91(6) 579 590
- Peterson N L (1987) *Early intervention for handicapped and at risk children. An introduction to early childhood special education*. Denver London Love Publishing Company
- Richter Kamik N (1998) *Erken eğitimin gelişim geriliği olan bebeklerin annelerinin stres ve anneleri ile bebeklerin etkileşim du cvlerime etkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi A U Ankara
- Rosenberg S A & Robinson C C (1985) Enhancement of mothers interactional skills in an infant education program. *Education and Training of the Mentally Retarded* June, 163 169
- Seifer R Clark G N & Sameroff A J (1991) Positive effects of interactions coaching on infants with developmental disabilities and their mothers. *American Journal on Mental Retardation* 96(1) 1 11
- Seitz V & Provence S (1992) Caregiver focused models of early intervention. S J Mervis J P Shonkoff (Eds.) *Handbook of early childhood intervention* (400 427) Cambridge Cambridge University Press
- Slater M A (1986) Modification of mother child interaction processes in families with children at risk for mental retardation. *American Journal of Mental Deficiency* 91(3) 257 267
- Stoneman Z Brody G H & Abbott D (1983) In home observations of young Down Syndrome children with their mothers and fathers. *American Journal of Mental Deficiency* 87(6) 591 700
- Sucuoğlu B Kuşçuker S & Kobal G (1997) Ev ağırlıklı erken eğitim programlarının gelişim geriliği olan bebeklerin gelişimi üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Özel Eğitim Günleri Bildiri Kitabı*
- Sucuoğlu B (2001) Kuçuk adımlar erken eğitim programının gelişimsel geriliği olan çocuğa sahip ailelerin gereksinimleri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Kuçuk Adımlar Erken Eğitim Programı* (53 75) İstanbul Zihinsel Engellilere Destek Derneği Yayını
- Sucuoğlu B (2001) Zihinsel engelli olan ve olmayan çocuk anne akıllarının etkileşim örüntülerinin karşılaştırılması. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 8(1) 27 38
- Sucuoğlu B & Ceber H (2001) Gelişimsel geriliği olan çocuğa sahip annelerin erken eğitim programına ilişkin deneyimlerinin incelenmesi. *Uluslararası Özel Eğitim Konferansı 2001 Etkileşim ve İşbirliği nde sunulmuş bildiri* Antalya
- Sucuoğlu B Ceber H Ozenmiş P & Kaygusuz Y (2001) Kuçuk adımlar erken eğitim programının gelişim geriliği olan çocukların gelişimleri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Kuçuk Adımlar Erken Eğitim Programı* (19 51) İstanbul Zihinsel Engellilere Destek Derneği Yayını
- Vincent L J Salisbury C L Strain P McCormick C & Tessier A (1992) A behavioral ecological approach to early intervention. Focus on cultural diversity. S J Mervis J P Shonkoff (Eds.) *Handbook of early childhood intervention* (173 195) Cambridge Cambridge University Press